

Adel en Ridderschap in Utrecht

Renger E. de Bruin

Adel en Ridderschap in Utrecht

Renger E. de Bruin

 BOOKS

Woord vooraf

Ga naar een stadsarchief en je ziet mensen, veelal oudere mannen, hun familiegeschiedenis napluizen, gebogen over geboorte- en sterfdata van voorvaders en -moeders: waar kwamen ze vandaan, wat hebben ze gedaan, hoe is het ze vergaan? Ze zijn nieuwsgierig naar hun afkomst teneinde een lange lijn uit het verleden naar het heden door te trekken, naar het eigen bestaan. De familievorsers ontlene daaraan elementen van een identiteit. Dat geeft houvast, een groeps kader waaraan het eigen denken en handelen gekoppeld kan worden. Door hun familiegeschiedenis enigermate te kennen, komt het eigen leven in een continuüm te staan. Zoals een astronoom ver buiten de aarde zoekt naar gebeurtenissen die miljarden jaren geleden hebben plaatsgevonden in het oneindige heelal om iets met een zekere mate van waarschijnlijkheid te kunnen zeggen over de oerknal en dus ook over het ontstaan van de aarde, zo zoeken familievorsers op een veel kleinere schaal, in verhouding op micro-microniveau, in archieven naar sporen van hun voorouders.

De adel heeft het wat dat betreft eenvoudiger dan die onderzoeker in het archief: de lineaire afstamming is bekend, zeker als het jonge adel van 1814 of later betreft. Veel basisinformatie staat vanaf 1903 in de serie 'rode boekjes' die actueel wordt gehouden, zij het de afgelopen jaren met enige vertraging. In menige boekenkast van de Nederlandse adel prijkt de serie, vaak in dubbele rijen of ten minste de delen die op de eigen familie betrekking hebben, zo ook bij mij. Familiegraven zijn ook een voorbeeld van identiteit en afstamming: men keert letterlijk terug in de schoot van de (voor)ouderen. Het zijn manifestaties van iets wat vele malen groter is dan het enkele individu. Ze zeggen iets over het geworteld zijn in vruchtbare bodem waardoor stormen des levens makkelijker doorstaan kunnen worden.

Daar komt met dit boek nog iets bij: een bijna alomvattend kader van inbedding van Utrechtse adel in de samenleving, van de middeleeuwen tot nu, in het historisch perspectief van voor- en tegenspoed. Het gaat in dit boek over de sociaaleconomische, sociologische en politieke betekenis van deze adel in de afgelo-

pen zeven eeuwen, betekenis die zij soms nog heeft. Een rijk boek, ook wat de illustraties betreft en bovendien met schwing geschreven. De auteur, prof. dr. Renger de Bruin, verdient daarvoor alle lof. Zeer beknopt gezegd geeft dit boek over de adel en Ridderschap in Utrecht de ontwikkeling weer van adelstand naar adeldom, van een sterk hiërarchisch georganiseerde samenleving waarbij de adel op de top van de piramide stond, naar een democratische ordening waarbij de overerfbare adel haar maatschappelijke positie opnieuw moest definiëren. Namelijk als een groep met een speciale geschiedenis en daarbij behorende kenmerken die door velen van ons gekoesterd worden, bijvoorbeeld door lid te zijn van de Utrechtse Ridderschap. Het is een historisch instituut dat betekenis voor de leden zelf heeft, verder niet. Een instituut van herkenning en de jaarlijkse viering daarvan. Bovendien bestaan er vele familierelaties, ach ja, daar hebben we het rode boekje voor.

De Utrechtse Ridderschap, tevens de hoofdfinancier van dit prachtige boek is, behalve Renger de Bruin, vele anderen die aan de totstandkoming ervan een onmisbare bijdrage hebben geleverd, veel dank verschuldigd. Zoals aan de leden van de leescommissie en de eindredacteur en vormgevers van WBooks. En zeker niet te vergeten, de direct betrokkenen bij de Stichting Godard van Reede Fonds via welke stichting de financiering plaats vond aan de Universiteit Utrecht die Renger de Bruin gedurende vier jaar voor dit grootse werk heeft vrijgesteld.

Het bestuur van de Ridderschap van Utrecht is bijzonder gelukkig met het resultaat. Het boek levert een indrukwekkende bijdrage aan de kennis over de positie en rol van de adel in Utrecht in de afgelopen eeuwen en daarmee aan de kennis over de adel in Nederland.

Jaap Röell, februari 2022

Gedurende de periode van realisatie van dit boek, was het bestuur van de Ridderschap van Utrecht als volgt samengesteld:

Jhr. drs. J.A. Röell, voorzitter

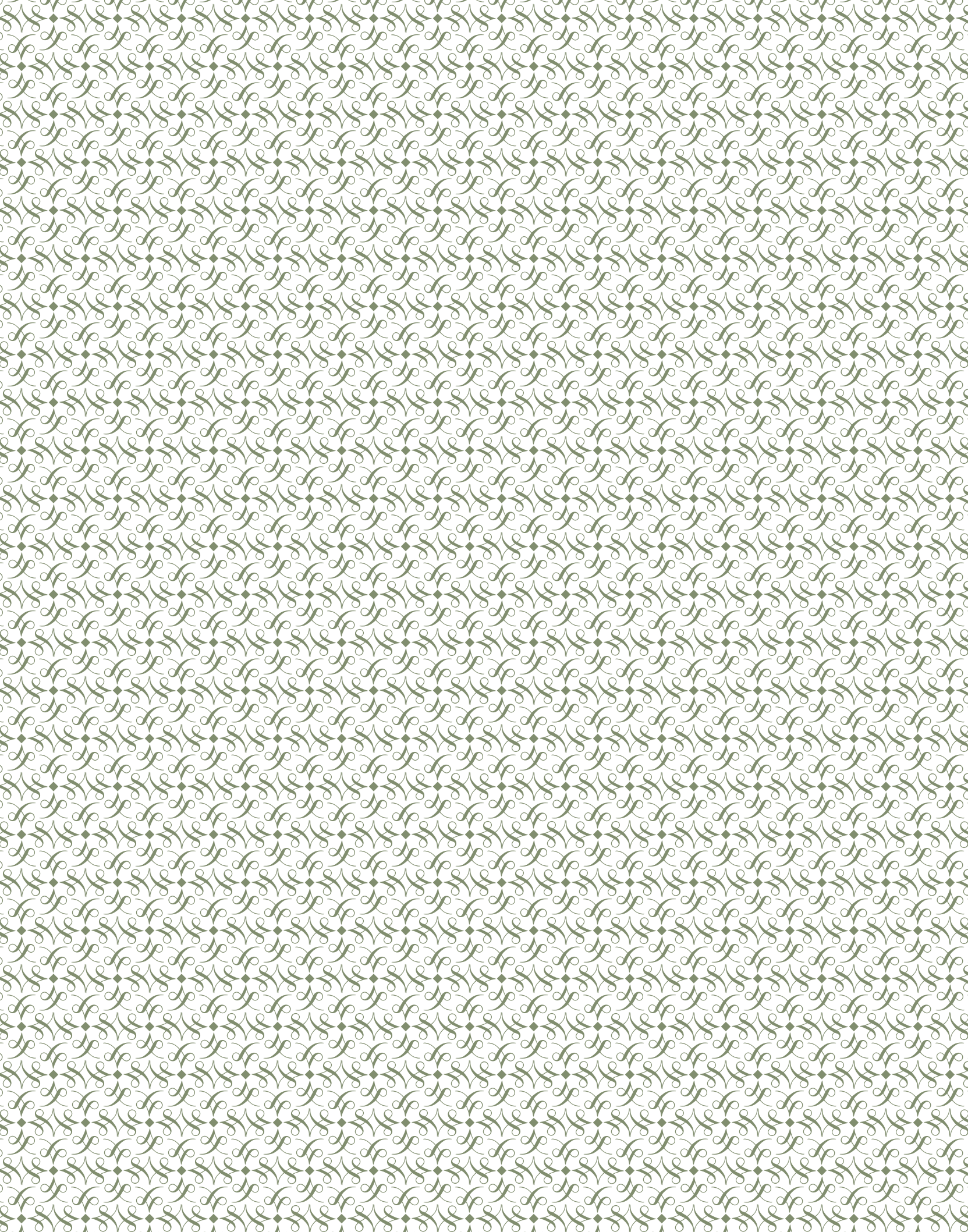
Jhr. ir. M.O.M. van der Goes, secretaris

Jhr. mr. A. Reigersman, thesaurier

jhr. drs. W.S.P.J. van der Does de Willebois, lid

jhr. ir. A.J. de Beaufort, lid

Bijeenkomst van leden van de Ridderschap van Utrecht, 11 mei 2019 op kasteel Renswoude te Renswoude. Boven de entree van het huis prijken de wapenschilden van Johan van Reede en zijn echtgenote Jacomina van Eeden.

Inhoud

4	Woord vooraf	226	Hoofdstuk 6 Ridders in een Republiek 1618-1747
8	Hoofdstuk 1 Inleiding	290	Hoofdstuk 7 Revolutie en restauratie 1747-1850
18	Hoofdstuk 2 De oorsprong van de Utrechtse adel tot 1122	352	Hoofdstuk 8 De taaiheid van oude structuren 1850-1940
62	Hoofdstuk 3 Opkomst en bloei van de Ridderchap 1122-1375	412	Hoofdstuk 9 De Utrechtse adel in een snel veranderende wereld vanaf 1940
116	Hoofdstuk 4 Tussen bisschop en Bourgondië 1375-1528	454	Hoofdstuk 10 Slotbeschouwing
166	Hoofdstuk 5 Habsburg en Opstand 1528-1618	465	Noten
		501	Literatuur
		514	Register
		542	Woord van dank
		543	Illustratieverantwoording
		544	Colofon

Inleiding

‘De Ridderschap van Utrecht is een vereniging van adellijke geslachten, die een historische band met de provincie Utrecht hebben’, zo staat te lezen op de website van deze organisatie.¹ Op de site van de Ridderschap wordt de historische verbondenheid verder uitgewerkt. De huidige Ridderschap van Utrecht is in 1880 opgericht, maar heeft diverse voorgangers. De taken en de samenstelling van deze voorgangers veranderden in de loop der eeuwen. De eerste vermelding van de Ridderschap als instelling is in een oorkonde uit 1426, maar de oorsprong ligt nog verder terug. De belangstelling van de Ridderschap van Utrecht voor de eigen historische wortels uitte zich in het voorjaar van 2015 in het verzoek om een geschiedenis van de adel in de provincie Utrecht te schrijven. Het voorbeeld was het kort daarvoor verschenen boek *Adel en ridderschap in Gelderland*.² De eerste man van het Gelderse project, Coen Schimmelpenninck van der Oije, werd door de Ridderschap van Utrecht benaderd en ontwikkelde samen met mij een voorstel om te komen tot een vergelijkbaar overzicht voor de provincie Utrecht. Waar het Gelderse boek is geschreven door dertien auteurs, begeleid door vier redacteurs, een eindredacteur en drie beeldredacteurs, is bij dit Utrechtse project uiteindelijk gekozen voor een solitair auteurschap, een taak die ik op mij heb genomen, inclusief de beeldredactie. Daarbij heb ik wel ondersteuning gekregen in de vorm van externe eindredactie en bij het maken van registers. Bovendien was er een begeleidingscommissie met uiteenlopende expertise en heb ik daarnaast advies van deskundigen op deelgebieden gevraagd.

Het werk aan het boek is uitgevoerd als senior-onderzoeker bij de Universiteit Utrecht, gefinancierd via een fonds op naam bij het Utrechts Universiteitsfonds, het Godard van Reede Fonds, waarvan naast de Ridderschap van Utrecht de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht (RDO) de belangrijkste financier is. Het fonds ondersteunt een onderzoeksproject getiteld ‘Nieuw licht

op de adel’, dat naast het schrijven van het boek over de Utrechtse adel ook een studie naar de leden van de RDO tussen het midden van de zeventiende en het midden van de twintigste eeuw beoogt. Het fonds is genoemd naar de Utrechtse edelman Godard van Reede (1644-1703), die zowel landcommandeur van de RDO als lid van de Ridderchap van Utrecht was en daarmee een verbindende schakel vormt tussen de beide componenten van het onderzoek. Het onderzoek vond aan de universiteit plaats onder leiding van Joost Dankers, die als coördinator contract-research verantwoordelijk is voor het extern gefinancierde historisch onderzoek.³

Godard van Reede-Ginkel (1644-1703), eerste graaf van Athlone. Hij was een succesvolle legerofficier, lid van de Utrechtse Ridderschap en landcommandeur van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht. In die laatste functie is hij hier afgebeeld. Olieverf op paneel, anoniem, ca. 1700.

Godard Adriaan, Frederik Willem en Ursula Christina Reiniera van Reede met de op de achtergrond Kasteel Amerongen. Olieverf op doek door Jean Fournier, 1749.

De oorsprong van de Utrechtse adel

tot 1122

De oorsprong van de Utrechtse adel onttrekt zich aan ons oog als een bosrand op de Heuvelrug tijdens een mistige zonsopgang in de herfst. Het ontstaan van een specifiek Utrechtse adel hangt samen met de opkomst en de neergang van de bisschoppelijke macht. De bisschoppen van Utrecht voerden hun gezag terug op de heilige Willibrord, de Engelse monnik die aan het einde van de zevende eeuw over de Oude Rijn kwam aangevaren om aan de heidense Friezen het evangelie te verkondigen. Door het schaarse bronnenmateriaal is het moeilijk om precies na te gaan hoe zich rond Willibrord en zijn opvolgers een elite heeft gevormd die als adel gekenmerkt kan worden. Duidelijk is wel dat er een groep was die zich verhevener, edeler achtte dan de rest van de samenleving en door die samenleving ook als zodanig werd gezien. Deze groep manifesteerde zich niet alleen op militair en bestuurlijk vlak, maar ook in hoge kerkelijke ambten als dat van bisschop, abt of kanunnik. Streven naar macht en streven naar geestelijke verheffing gingen hand in hand.

In dit hoofdstuk volgen wij de ontwikkelingen tot het eerste kwart van de twaalfde eeuw. Voor deze periode is het bronnenmateriaal niet alleen schaars, ook de betrouwbaarheid is een probleem. Verhalen over de edellieden die in dit hoofdstuk voorkomen, zijn vaak moeilijk toetsbaar. Recent archeologisch onderzoek heeft wel meer licht geworpen op de samenleving in deze vroege eeuwen, juist met betrekking tot de elite, maar die gegevens zijn moeilijk herleidbaar tot personen. Door het beperkte bronnenmateriaal zal het in dit hoofdstuk noodzakelijk zijn om ontwikkelingen in de regio Utrecht af te leiden uit hetgeen over andere gebieden bekend is. In deze periode was Utrecht ook geen politieke entiteit zoals in de latere perioden wel het geval was.

De missionaris Willibrord (658-739) in bisschoppelijk gewaad, vergezeld door twee onbekende diakenen. Miniatuur uit een misboek omstreeks 1000, vervaardigd in Reichenau of Echternach.

Rond de zetel van Willibrord

Vóór zijn komst naar de Rijndelta had Willibrord zich verzekerd van de steun van de Frankische hofmeier Pepijn van Herstal. Deze was de feitelijke machthebber in het verdeelde rijk, omdat de koningen uit de Merovingische dynastie volkomen machteloos waren geworden. Pepijn zag in de bekeringsdrang van Willibrord een prachtig middel om de Friezen te onderwerpen en op die manier de regio definitief bij het Frankische Rijk te voegen. Zo kon ook de opkomende haven van Dorestad worden beschermd. In 689 had Pepijn de Friezen bij Dorestad verslagen en het jaar daarop stelde hij het nog bestaande Romeinse castellum Traiectum – op het huidige Domplein – aan Willibrord ter beschikking. Willibrord noemde zich nog geen bisschop van Utrecht. Hij droeg de persoonlijke titel ‘aartsbisschop der Friezen’, hem in 695 verleend door paus Sergius I, die hem de naam Clemens gaf.¹

Voor Willibrord/Clemens was Utrecht geen permanente zetel, maar een missiepost. Hij stichtte daar twee kerkjes, een aan de Verlosser gewijd, de St. Salvator, en een aan St. Maarten, de patroonheilige van de Franken, waarmee hij zijn loyaliteit aan zijn beschermheer demonstreerde. Bij

De opgravingen op het Domplein te Utrecht met de resten van de Heilige Kruiskapel, 1929.

van Lalaing was kinderloos gebleven en Floris kwam via zijn moeder Margaretha van Lalaing en zijn grootmoeder Anna van Culemborg voor de erfenis in aanmerking. Floris was door tante Elisabeth als haar zoon opgevoed na het jong overlijden van zijn vader Everard en het krankzinnig worden van zijn moeder. De Pallandts hadden veel goederen in Gelre en in het Rijnland. Het nu verworven Culemborg was ook een Gelders leen.

Bij zijn aantreden als heer van Culemborg werd Floris door Karel V tot graaf verheven, wat hem lossere maakte van Gelre. Tot Vliesridder zou hij het niet brengen, laat staan tot stadhouder. Wel diende hij in het Habsburgse leger. Hij vocht onder meer in de Slag bij St. Quentin (1557). Vanwege zijn relatie met het hof kocht hij aan de Kleine Zavel in Brussel een stadspaleis, dat hij Hof van Culemborg noemde. In 1564 trouwde hij met een meisje dat dezelfde voornaam droeg als zijn suikertante: Elisabeth van Manderscheid Virneburg. Zij stamde uit een gravengeslacht in de Eifel. Dit geslacht had huwelijksbanden met de Nassaus. Via haar grootmoeder Mechtild van Montfoort, een dochter van Jan III, was zij verwant aan de Utrechtse adel.

Een statuut voor de lage adel

Voor de hoge Nederlandse edelen was het lidmaatschap van de Orde van het Gulden Vlies het meest zichtbare

Ruiterportret van Reinoud III van Brederode (1492-1556), met om zijn hals de keten van het Gulden Vlies. Olieverf op doek door Cornelis Antonisz, ca. 1550.

teken van erkenning. Het bracht hen aan één tafel met regerende vorsten en grensde hen af van de riddermatige geslachten die in de gewesten het Tweede Lid van de Statenvergaderingen bemanden. Reeds in de Bourgondische periode was de scheiding tussen hoge en lage adel duidelijk geworden, maar naar beneden toe was de afgrenzing toen nog niet zo scherp. Er was geen helder criterium voor het lidmaatschap van de Ridderschap, zeker niet in het Nedersticht. Onder Karel V veranderde dat.

In 1530 werd voor het eerst gesproken over 'eedelen ende ritterschap' als synonieme begrippen.²⁴ Dat gebeurde in het 'memoriaelboek', dat het Hof van Utrecht opmaakte voor de beschrijving in de Ridderschap. Met de instelling van het Hof was er nu een instantie die op grond van vastgelegde criteria bepaalde wie tot de Tweede Stand behoorde in plaats van dat de ridders dat zelf uitmaakten. De criteria waren niet nieuw, maar eerder een vastlegging van het reeds gegroeide. Het eerste vereiste was riddermatige afstamming. Om dat te bewijzen werden genealogieën opgesteld, die soms tot onwaarschijnlijke ouderdom terugvoerden. Het tweede criterium was een riddermatige leefwijze. Al eerder mocht een ridder niet zelf het land bewerken, wilde hij zijn status niet verliezen, maar nu was er een instantie die dat kon beoordelen. De eisen voor een ridderlijke levenswijze werden bovendien steeds meer aangescherpt. De belangrijkste eis zou uiteindelijk het bezit van een ridderhofstad worden, een status toegekend aan een adellijk huis op het platteland.

Het begrip ridderhofstad was voor het eerst genoemd in de Verbandbrief uit 1512, de overeenkomst tussen bisschop Frederik van Baden en de Staten van het Nedersticht om een huisgeld in te voeren, waarbij adellijke bezitters daarvan zouden worden vrijgesteld. Tot uitvoering van de overeenkomst was het niet gekomen. Nu probeerde stadhouder Antoon van Lalaing het opnieuw. In 1532 kondigde hij een aantal belastingmaatregelen af, waaronder wederom het huisgeld, zoals omschreven in de Verbandbrief. De condities omvatten dus ook een vrijstelling voor de adel. Deze was gebaseerd op de idee dat ridders hun heer al met de wapenen dienden, terwijl de niet-strijdende burgers daarvoor moesten betalen. Ook al was dit door professionalisering van de oorlogvoering allang geen realiteit meer, toch rechtvaardigde deze opvatting nog steeds als belastingvrijdom voor de adel.

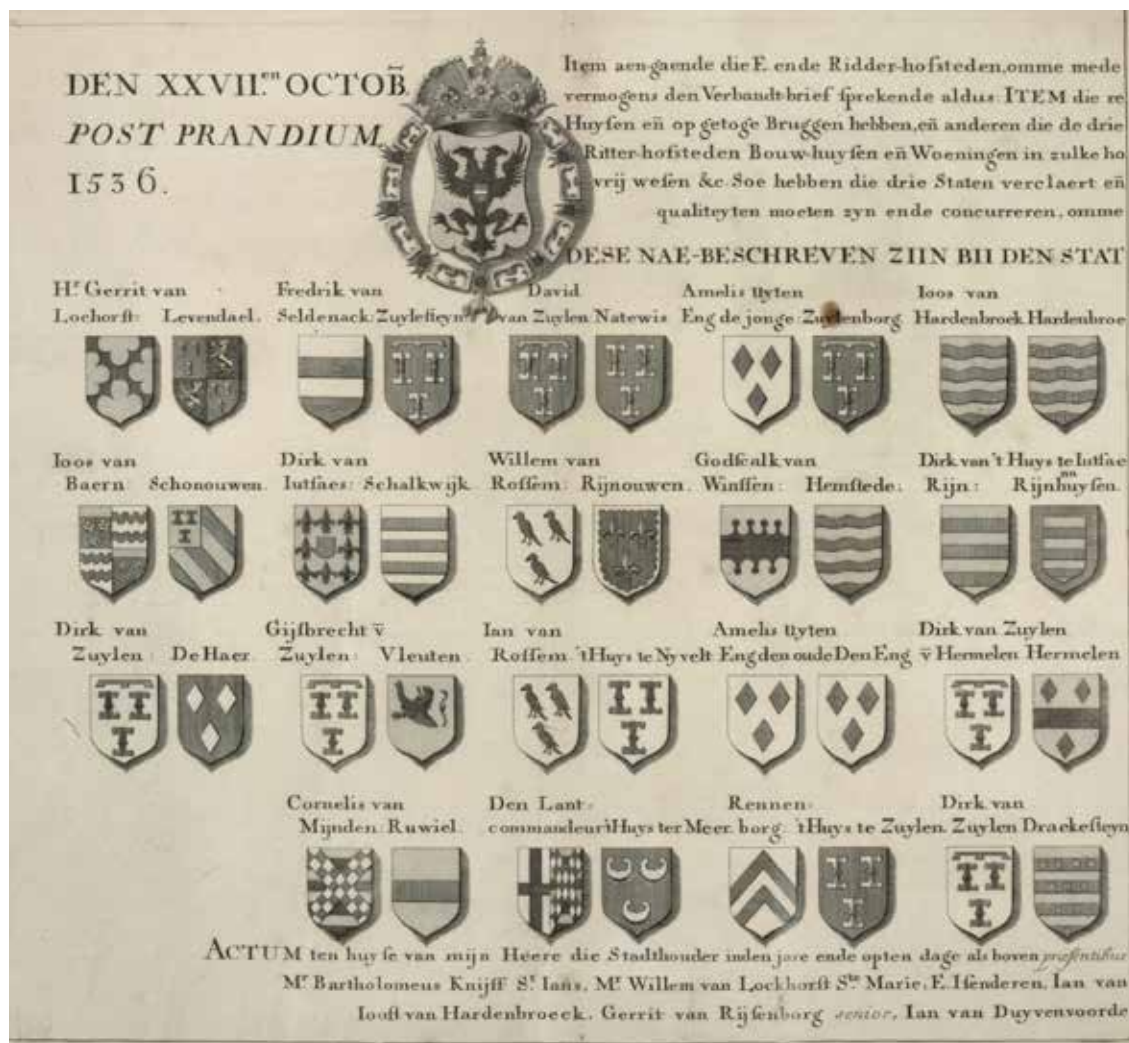
Net als in 1512 was de eerste eis om voor vrijstelling in aanmerking te komen, dat de betrokkenen van 'rechte ritterschap' moesten zijn, dus moesten stammen uit een ridderlijk geslacht. Vervolgens moest het huis waarvoor de vrijstelling zou gelden een 'rechte ritterwoeningh' zijn. Het moest voorzien zijn van een gracht en een ophaalbrug.

De derde voorwaarde was dat bij de ridderhofstad een boerderij (een 'bauhuys') moest horen.²⁵ Op basis van deze criteria stelden de Staten van Utrecht op 27 oktober 1536 een lijst samen met 38 kastelen die werden 'geraempt voir ritterhofsteden'.²⁶ Deze beslissing leidde tot protesten van kasteelbezitters die buiten de boot vielen. Er kwamen tientallen bezwaarschriften binnen. De Staten honoreerden de meeste en produceerden al na enkele weken een tweede lijst met negentien additionele ridderhofsteden. In mei 1539 volgde een derde lijst, zodat uiteindelijk 67 kastelen de verlangde status kregen.

Op de lijsten zien we adellijke huizen die we eerder zijn tegengekomen zoals Wulven, Sterkenburg, Hardenbroek, Natewisch, Nijevelt, Loenersloot, Zuylen, Lunenburg en Sandenburg. De ridderhofsteden lagen verspreid over alle delen van het voormalige Nedersticht, met een sterke concentratie in het Overkwartier, dat het zuiden en zuidoosten van het gebied omvatte. De oude woontorens langs de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering lagen in dit gebied. Ook het Nederkwartier (de Vechtstreek) telde veel

ridderhofsteden. In de veel kleinere kwartieren Eemland en Land van Montfoort waren maar enkele ridderhofsteden, zoals Lockhorst bij Leusden en Te Vliet bij Lopik. De eigenaren van de 67 ridderhofsteden behoorden tot de adelssegmenten die we al eerder hebben waargenomen: oude Stichtse ministerialengeslachten, stedelijke bestuursfamilies, edelen van buiten de regio en prominente geestelijken. De lijst geeft samen met de beschrijving door het Hof van Utrecht en de uitnodigingen voor de intocht van Karel V in 1540 inzicht in de samenstelling van de Utrechtse adel.

Uiteindelijk hebben de lijsten met ridderhofsteden niet het beoogde doel gehad. Het lukte maar niet om het huisgeld in te voeren. In juli 1539 kwam de landvoogdes naar Utrecht om persoonlijk te overleggen met de Staten van Utrecht. Dat leverde evenmin het gewenste resultaat op. Op 2 augustus forceerde Maria van Hongarije een oplossing door een andere belasting, het 'oudschildgeld', op te leggen. Van deze grondbelasting waren alleen de pachters van de landsheerlijke domeinen vrijgesteld. De oude bisschoppelijke goederen behoorden nu aan Karel V.²⁷ Met

Wapenkaart van de Utrechtse ridderhofsteden en hun bezitters, 1536.

gemotiveerd: 'alsoe, God betert, het crysten geloven bijden Tuerck, ind ongelovige scherpelycken aen bloet, lijff ende goet, ja roeff, brant, moerde ind anders vervolcht ind overvallen wort'.¹¹⁸

Na de dood van Van Amstel van Mijnden in 1536 bleek hoe groot de Habsburgse invloed was geworden. De landvoogdes schoof de commandeur van Maasland, Albrecht van Egmond van Merestein, naar voren. Deze stamde uit een in de dertiende eeuw afgesplitste zijtak (mogelijk een bastaardtak) van de Egmonds. Het Utrechtse kapittel wenste zich niet voor het blok te laten zetten en protesteerde bij de fungerende grootmeester, maar hij kon Karel V niet bruuskeren en accepteerde diens kandidaat.¹¹⁹ Deze heeft de balijs tot zijn dood in 1560 geleid. De nog altijd vereiste kuisheidsgelofte had voor hem weinig te betekenen. Hij liet zelfs jarenlang zijn concubine in een huisje op het Ordeterrein wonen en erkende hun dochter als zijn kind.¹²⁰ Toen zijn geliefde overleed, liet hij haar in de Ordekerk begraven. Bij de visitatie die Walther von Cronberg in 1538 liet uitvoeren, bleek dat de Utrechtse ridders naast de gelofte van kuisheid ook die van armoede en gehoorzaamheid aan hun laars laptten.¹²¹

De opkomst van het protestantisme

Het openlijk negeren van regels als het celibaat behoorde tot de geliefde thema's van kerkcritici. Dat was niet nieuw, maar in eerder eeuwen had onvrede geleid tot interne hervormingen, kerkbreed of op instellingsniveau, zoals bij de Paulusabdij nog in de vijftiende eeuw het geval was geweest.¹²² Waar critici niet in het gareel te brengen waren,

werden zij als ketter vervolgd. Met de aanpak van Luther door paus Leo X was dat mislukt. Dit leidde tot een volledige breuk. In grote delen van het Duitse Rijk had de nieuwe leer wortel geschoten. Karel V had hier graag tegen opgetreden, maar zijn handen waren gebonden door oorlogen tegen de Franse koning en de Turkse sultan. Zijn hoop op een oplossing door een concilie vervloog: eerst duurde het te lang en toen het concilie eindelijk in Trente bijeenkwam, leidde dat niet tot verzoening, maar juist tot een verharding van de posities. Een uiteindelijk ondernomen poging om de protestantse rijksvorsten te onderwerpen, faalde en bij de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 moest Karel V erkennen dat de religieuze eenheid verloren was gegaan.¹²³

In de Nederlanden probeerde hij het opkomende protestantisme in de kiem te smoren. In Utrecht had hij daarbij de steun van stadhouder Antoon van Lalaing en bisschop Joris van Egmond. Het Hof van Utrecht was de instantie die de straffen uitdeelde, waarmee de ketterijbestrijding in lijn kwam te liggen met het centralisatiebeleid. Hoewel in de regio Utrecht ook lutheranen werden aangepakt, richtten de vervolgingen zich vooral op de wederdopers of anabaptisten, die met hun radicale, egalitaire opvattingen een bedreiging vormden voor de standenmaatschappij, wat wel bleek tijdens hun gewelddadige optreden in Munster.

Tot de doperse beweging behoorden de volgelingen van Jan van Batenburg, die hun basis hadden in Benschop en IJsselstein.¹²⁴ De Batenburgers genoten de steun van de

Drie landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht: Steven van Zuylen van Nijeveld, Wouter van Amstel van Mijnden en Albrecht van Egmond van Meerestein. Olieverf op paneel door de Meester van het Duitse Huis, ca. 1576-1580.

drost van IJsselstein Gijsbrecht van Baex en zijn vrouw Elsa van Lostadt. De drost, die de baronie in naam van Floris van Egmond en later van diens zoon Maximiliaan bestuurde, nam een doperse prediker op in zijn huis, die eerder huiskapelaan van Floris was geweest. Toen Baex' vrouw in 1544 werd gearresteerd en voor het Hof van Holland werd gebracht, protesteerde Maximiliaan tegen deze inbreuk op zijn rechten als heer van IJsselstein en sprak zijn steun uit voor de beklagde, die uiteindelijk werd vrijgesproken.

Het bezwaar dat ketterbestrijding een inmenging van buitenaf was en daarmee een bedreiging vormde voor de eigen autonomie, speelde ook in de stad Utrecht. De lokale autoriteiten probeerden de eigen burgers te beschermen. Schout Jan van Culemborg legde in 1529 aan een ketter een geldboete van twintig gulden op en seponerde de zaak een jaar later. Dankzij de protectie van de Utrechtse magistraat kon de pastoor van de Geertekerk een tijdlang ketterse opvattingen verkondigen en kwam hij er, toen van bovenaf een strenger beleid werd opgelegd, met een verbanning vanaf.¹²⁵

Titelpagina van de bundel
Souterliedekens, psalmen berijmd
door Willem van Zuylen van
Nijevelt. Anoniem gepubliceerd
in Antwerpen, 1540.

De Utrechtse stadsbestuurder Willem van Zuylen van Nijevelt deelde de nieuwe theologische inzichten. Aan hem worden twee boekjes toegeschreven, die dit gedachtegoed weergeven: *Die fonteyne des levens* (1533) en *Souterliedekens* (1540).¹²⁶ Het laatste is een bundel psalmberijmingen op bestaande, niet-religieuze melodieën. Uit de boekjes spreekt een protestants aandoend persoonlijk godsvertrouwen, maar Van Zuylen brak niet met de katholieke kerk. Gezien zijn positie als stadsbestuurder kon hij ook niet openlijk voor zijn overtuigingen uitkomen en moest hij zijn werkjes anoniem publiceren. In 1542, een jaar voor zijn dood, werd hij burgemeester van de stad.

Ook bij Reinoud III van Brederode was sprake van protestantse sympathieën. Zijn halfzuster Yolande correspondeerde met de Geneefse hervormer Johannes Calvijn. In zijn bibliotheek bevonden zich werken van Calvijn en Luther.¹²⁷ De geleerde Dirck Volckertz Coornhert, die hofmeester op Batestein was, kwam in die bibliotheek in aanraking met de werken van de reformatoren. Brederode kreeg verwijten over ketterse neigingen toegevoegd tijdens de Utrechtse kapittelvergadering van het Gulden Vlies in 1546, naast zijn zedeloze levenswandel en zijn driftige karakter. Tot een uitsluiting op grond van de eis dat een Vliesridder van onberispelijk gedrag moest zijn, kwam het echter niet.¹²⁸

Hervormingsgezinden als Van Zuylen van Nijevelt, Brederode en de Egmonds bleven binnen de katholieke kerk, de wederdopers stonden buiten alle kaders en het lutheranisme kreeg in de Nederlanden betrekkelijk weinig aanhang. Uiteindelijk was het calvinisme de meest succesvolle variant. De volgelingen van Calvijn noemden zich gereformeerden. Zij waren door hun theologische inzichten en hun organisatiestructuur goed toegerust. Calvijn

Willem van Zuylen van Nijevelt (?-1543), burgemeester van Utrecht en psalmberijmer. Olieverf op paneel, anoniem, zeventiende eeuw.

Eer en geweld^{VI}

Het handhaven van de eer is steeds een kernbegrip geweest in de adelscultuur. Het gebruik van geweld daarbij is lang gangbaar gebleven. In de middeleeuwen vochten edellieden hun twisten zonder overheidsingrijpen onderling uit, maar ook in de zestiende eeuw kon een in zijn eer gekrenkte edelman nog betrekkelijk onbekommerd naar de wapens grijpen. Dat gold zelfs nog voor de vroege zeventiende eeuw. Begin 1612 was Godert van Reede (1593-1641), net heer van Amerongen geworden, betrokken bij een dodelijke vechtpartij in een herberg, waarbij zijn verwant Adriaan van Oostrum (?-1612) omkwam. Voor Goderts verloofde Anna van den Boetzelaer en haar familie was dit geen reden om het voorgenomen huwelijk af te blazen en het heeft ook zijn intrede in de Ridderschap niet verhinderd.

Later moesten edellieden gaan oppassen en hun woede meer beheersen. De disciplinerende van de samenleving en de groei van politieke en gerechtelijke structuren maakten het uitoefenen van particulier geweld steeds moeilijker. Dat ervoer Frederik Hendrik van Limburg Stirum (1689-1740), toen hij 't'Utert in geselschap van jufferen sijnde' ruzie had gekregen met zijn achterneef Maximiliaan Emanuel van Limburg Stirum (1688-1705), die hij aan de

Duel tussen twee mannen met degenen. Ets door Louis François du Bouchet, ca. 1670.

Maliebaan 'op de beck geslagen' had en vervolgens 'in duel sijnde met hem, dootgestoken'. Hij moest het land ontvluchten en trad in dienst van de keurvorst van de Palts. Hij kon later nog wel toetreden tot de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, en bleef overigens ongehuwd. Het duel was in de Nederlandse samenleving een niet-geaccepteerde uiting van adellijke trots. Toen Willem René van Tuyll van Serooskerken (1743-1839) in 1786 uit woede zijn degen trok tegen zijn politieke opponent Jan Anthony d'Averhoults (1756-1792), grepen omstanders in. Voor hun later in het Haagse Bos uitgevochten duel, waarbij d'Averhoults licht gewond raakte, boden beide kemphanen de Staten-Generaal uitvoerig excuses aan. Tien jaar later vond in

Utrecht een duel plaats tussen twee leden van de aristocratische sociëteit Sic Semper, Willem Leyssius (1769-1796) en François Nicolaas van Outhoorn (1767-1846). Zij hadden ruzie gekregen op de Utrechtse kermis en de driftige Leyssius daagde uit voor een duel. Van Outhoorn voelde er niet veel voor en ook anderen probeerden Leyssius tot bedaren te brengen, maar tevergeefs. Het gevecht, dat plaatsvond bij de buitenplaats Oudwijk, liep al snel fataal af voor de uitdager. Van Outhoorn vluchtte meteen naar Kleef. De gebeurtenis leidde tot verscherpte wetgeving tegen duellieren. In de egalitaire Bataafse Republiek was er al helemaal geen begrip voor persoonlijk geweld uit gekwetst eergevoel.

familie. Zelf was hij getrouwd met Maria van Utrecht, een kind van een ongehuwde moeder.²⁸² Van adeldom was in de verste verte geen sprake, maar de landsadvocaat zette zijn riant inkomsten om in de aankoop van heerlijkheden (tien in totaal) ten einde aan zijn politieke ook een aristocratische status toe te voegen. De leden van de Utrechtse Ridderschap waren er niet blij mee. De verkoop van Gunterstein konden zij niet tegenhouden, maar zij dwarsboomden wel Oldenbarnevelts pogingen om de aan de ridderhofstad verbonden immunitaire rechten terug te krijgen.²⁸³ Nog erger was dat Oldenbarnevelt een adellijke afstamming verbond aan de heerlijkheid Stoutenburg, dat volgens de landsadvocaat oud familiebezit aan zijn moederskant was. Stoutenburg (of wat daar na de sloop in 1542-1543 nog van over was) was geen ridderhofstad,

maar was als bisschoppelijk bezit overgegaan op de landsheer en vervolgens op de Staten van Utrecht. Oldenbarnevelt kocht het in 1594 van de provinciale muntmeester. Hij en later ook zijn zonen probeerden een voorname afstemming te suggereren door te schermen met allerlei documenten en zelfs een nagemaakt huisaltaartje waarop voorouders te zien zouden zijn.²⁸⁴ Een verbintenis met de adel was het huwelijk van dochter Geertrui (1579-1601) met Reinoud van Brederode van Veenhuizen (1567-1633). Diens vader Lancelot, een bastaard van Reinoud III, had gevochten als Watergeus en was na het beleg van Haarlem in 1573 onthoofd. De schoonzoon van Oldenbarnevelt had een flink aantal heerlijkheden in Noord-Holland verworven en had van de Zweedse koning de titel baron van Wezenberg (in het huidige Estland) gekregen.

Oldenbarnevelts collega in Utrecht, Gilles van Ledenberch, was van nog eenvoudiger afkomst. Diens vader was metseelaar. Gilles maakte carrière onder Floris Thin, een van de initiatiefnemers tot de Unie van Utrecht. Hij bracht het in 1588 tot secretaris van de Staten van Utrecht. Door huwelijken met vrouwen uit de Utrechtse elite wist hij aanzien en rijkdom te verwerven. Zijn derde echtgenote, Sara van Culemborg van Rijsenburg, stamde uit de bastaardtak van de heren van Culemborg die tot de Utrechtse Ridderschap behoorde. Haar vader Willem was ten tijde van Ledenberchs benoeming de machtigste man in de Staten. Ook Gilles' kinderen trouwden binnen de elite. Dochter Swana werd de echtgenote van Adam van Lockhorst, een rijke Amsterdammer, die beweerde af te stammen van het beroemde Utrechtse bestuurdersgeslacht.

Remonstrantse ridders

Ondanks bezwaren tegen zijn pretenties steunden de Utrechtse edelen Oldenbarnevelt in de conflicten die het land verscheurden tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). De twisten, waarbij de landsadvocaat en stadhouder Maurits lijnrecht tegenover elkaar zouden komen te staan, begonnen als een academisch dispuut tussen twee Leidse theologen, Jacobus Arminius (ca. 1559-1609) en Franciscus Gomarus (1563-1641) over het leerstuk van de dubbele predestinatie, de uitverkiezing van de mens door God tot eeuwige zaligheid of eeuwige verdoemenis. Gomarus ging uit van een totale voorbeschikking, terwijl Arminius ruimte liet voor vrije keuze van de mens. Achter dit debat gingen uiteenlopende kerkopvattingen schuil. Waar de

aanhangers van Gomarus stonden voor een kerk van ware gelovigen met een strak omlinjnde belijdenis, een organisatiestructuur van onderaf, vrij van overheidsbemoedienis, maar zelf met grote invloed op de samenleving, stonden hun tegenstanders voor een brede volkskerk die veel minder dogmatisch was en minder greep op het dagelijks leven nastreefde, maar wel overheidsinvloed op de kerk toestond. Na de dood van Arminius zetten zijn aanhangers hun ideeën op papier in een remonstrantie; vandaar dat zij remonstranten werden genoemd.²⁸⁵ Hun tegenstanders, die een contraremonstrantie hadden opgesteld, kregen bijgevolg de naam contraremonstranten.

Het theologische conflict politiseerde doordat belangrijke spelers partij kozen. De Staten van Holland, onder leiding van Oldenbarnevelt, steunden in meerderheid de remonstranten, terwijl stadhouder Maurits steeds meer naar de andere kant neigde. Dat de Staten van Utrecht op de lijn van de remonstranten zaten, is gezien hun eerdere religiepolitiek weinig verwonderlijk. De ruime theologische opvatting en de grote invloed van de overheid op kerkelijke zaken, die de remonstranten voorstonden, pasten perfect. Statensecretaris Van Ledenberch was een krachtig voorstander van de remonstrantse lijn en een trouw partijganger

Prins Maurits van Oranje-Nassau (1567-1625), stadhouder van onder meer Utrecht. Olieverf op paneel, naar Michiel van Mierevelt, na 1607.

Huisaltaartje met voorouders van Johan van Oldenbarnevelt, dat volgens een tekst op de achterzijde zou dateren van vóór 1443. Het is echter in de vroege zeventiende eeuw gemaakt om een illustre voorgeslacht te bewijzen.

Ridders in een Republiek

1618-1747

De machtsgreep van prins Maurits in 1618 vergrootte het verschil tussen Ridderschap en stadspatriciaat. Edelen mochten geen lid meer zijn van de stedelijke besturen. In de Utrechtse vroedschap zaten leden voortaan voor het leven en waren door de stadhouder benoemd. Zij waren gedeeltelijk afkomstig uit de gilden en gedeeltelijk uit de oude bestuurders. Samen gingen hun afstammelingen een patriciaat vormen, dat in de loop van de tijd geslotener werd, maar zich toch niet geheel naar onderen kon afgrenzen. Dat was wel het geval met de Ridderschap, die zich door strakke criteria volledig afsloot.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de Utrechtse adel zich wist te handhaven in een republikeinse context, in de ingewikkelde structuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarin enerzijds de oude privileges voortleefden, waarom de Opstand mede begonnen was, maar anderzijds nieuwe elementen opkwamen. Een belangrijke rol is weggelegd voor de economie, die in de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw heftige schommelingen doormaakte. Wat betekenden die voor de Utrechtse adel?

Als eindpunt voor dit hoofdstuk is primair voor een economisch omslagpunt gekozen. Vanaf het midden van de achttiende eeuw veranderden de omstandigheden ten gunste van de adel. Het politieke element ontbreekt echter ook hier niet in de periodisering en wel met een cesuur net voor het midden van de eeuw. De politieke omwenteling in 1747 creëerde een systeem dat een voedingsbodem vormde voor de revolutionaire ontwikkelingen die het einde van de achttiende eeuw kenmerkten. De kritiek op het politieke bestel met erfelijke ambten begon al vóór het losbarsten van de revolutie in de jaren 1780. Daarom is besloten om de ontwikkelingen na 1747 in het volgende hoofdstuk te behandelen.

Portret van Johan Wolfert van Brederode (1599-1655)
Olieverf op doek toegeschreven aan Jan van Rossum of school van Thomas de Keyser ca. 1640-1650.

Geknipt maar niet geschoren

Na de coup van juli 1618 rekende Maurits af met zijn tegenstanders. Zo werd Gijsbert van Culemborg van Rijsenburg (ca. 1565-1645), wiens broer Justus uit de Ridderschap was gezet, in augustus 1621 afgezet als maarschalk van Eemland en vervangen door Johan Ploos, een neef van Adriaen Ploos, die bij de machtsgreep had geholpen.¹ De familie Ploos behoorde niet tot de adel, hoewel er pretenties waren in die richting. Het stadhoudelijke benoemingsbeleid beoogde terugdringing van de adellijke macht. De Stichtse adel had vrijwel unaniem de remonstrantsgezinde koers gesteund en moest daar nu voor boeten. Maurits steunde op de contraremonstrantse oppositie uit de voorafgaande jaren en die had vooral aanhang in het gildemilieu, waar hoop leefde op herstel van de verloren macht. In de nieuwe Utrechtse vroedschap zaten inderdaad mannen met een gildeachtergrond en betrokkenen bij de Opstand van 1610.² De adellijke greep op het stadsbestuur verzwakte doordat Ridderschapsleden daar voortaan uit werden geweerd en doordat vroedschapsleden nu zitting hadden voor het leven. Op het Eerste Lid kregen de steden een grotere invloed doordat de Geëligeerden voortaan uit vier edelen en vier burgers bestonden.

De Utrechtse adel verloor ook aan invloed door de invoering van een klassiek-gereformeerde kerkstructuur met autonome gemeenten, classes en een provinciale synode.³ Hierdoor verminderde de overheidsinvloed, ten gunste van de lokale kerkenraden, waarin de middenklassen vrij sterk vertegenwoordigd waren. Een complete kerkzuivering bleef echter achterwege. Zo kwam er wel tuchtuitoefening, maar niet zo streng als bepleit.⁴ De orthodoxen eisten maatregelen tegen de remonstranten en aanvankelijk was daar zeker sprake van. Zo trad schout Johan van Zuylen van de Haar, die eerder contraremonstranten had aangepakt, in maart 1619 op tegen een remonstrantse predikant.⁵ Allengs zwakte het beleid af en kwam er zelfs verzoening met remonstranten die bereid waren hun ideeën af te zweren.⁶ Meer standvastigen gingen in

kwamen de jongere kinderen er beter vanaf dan bijvoorbeeld in Engeland het geval was. Feodale goederen, zoals de ridderhofstad, gingen naar de oudste zonen, zonder dat dit ten koste ging van hun aandeel in de rest van de erfenis, die bestond uit allodiale goederen, effecten, contenten en zaken als meubelen of juwelen, die in principe over alle kinderen werden verdeeld. Leengoederen mochten niet ten bate van een verdeling verkocht worden zonder toestemming van de leenkamer.⁹²

In testamentaire beschikkingen probeerden edellieden het familiebezit zo veel mogelijk bijeen te houden. Zo bepaalde Godert van Reede van Amerongen in 1624 dat zijn oudste zoon Frederik Adolf de ridderhofstad Amerongen zou krijgen, met de daarbij behorende heerlijke rechten en landerijen, plus nog twee huizen, 25 morgen aan veenland en een aantal lijfrenten. De tweede zoon Godard Adriaan kreeg 30 morgen land en lijfrenten, terwijl hij samen met zijn broer de roerende goederen van hun vader mocht verdelen. De drie dochters kregen geld: lijfrenten en een bruidsschat. Verder mochten zij de kleding en de juwelen van hun moeder verdelen.⁹³ Doordat Frederik Adolf op 24-jarige leeftijd overleed en bij zijn vrouw

Ernestine van den Boetzelaer geen kinderen had, werd zijn broer hoofderfgenaam. Toen vader in 1641 overleed, verkreeg Godard Adriaan de Amerongse goederen.

Door twee jaar later te trouwen met de steenrijke Margaretha Turnor werd hij een van de rijkste mannen van de provincie. Margaretha's Engelse achternaam kwam van George Turnor, die als kapitein in het Staatse leger diende. Hij was van bescheiden afkomst, maar Margaretha wist later van de Engelse koning Karel II een verklaring los te krijgen dat 'the name of Turnor is not only well known unto us, but it is of ancient gentry in this kingdom'.⁹⁴ George Turnor was getrouwd met Salomé van Meetkercken, die een adellijke achtergrond uit de Zuidelijke Nederlanden had. Mogelijk diende dit ongelijke huwelijk om voor een wettig vaderschap te zorgen. Salomé zou bezwangerd zijn door haar halfbroer Jacques Wijts, eveneens een officier in het Staatse leger, maar dan van hoge rang.⁹⁵ Van Wijts erfde Margaretha een aanzienlijk kapitaal, terwijl haar zusters, die echte kinderen van George Turnor waren, niets kregen. Met het geërfde kapitaal was zij een aantrekkelijke partij voor Godard Adriaan. Zo kon zij haar gebrek aan schoonheid en haar leeftijd (acht jaar ouder) compenseren. Godard Adriaan wist het gezamenlijke vermogen nog flink aan te vullen met de inkomsten uit zijn ambten. Hij trad in 1642 toe tot de Utrechtse Ridderschap en vervulde tal van diplomatieke missies. Voor die missies moest hij weliswaar geld

Godard Adriaan van Reede (1621-1691) en Margaretha Turnor (1613-1700).
Olieverf op doek door Jürgen Ovens, 1660-1665.

voorschieten, maar die boden ook mogelijkheden om buitenlandse giften te ontvangen. Uiteindelijk zijn de bezittingen van het echtpaar Van Reede-Turnor tussen de zeven ton en een miljoen gulden waard geweest.⁹⁶ Daarmee waren zij vermoedelijk de rijksten in de provincie Utrecht. De nog vermogender Brederodes waren vooral buiten de provincie gegoed. De overdracht naar de volgende generatie was probleemloos, omdat het echtpaar Van Reede-Turnor maar een kind had, Godard, maar deze had maar liefst dertien overlevende kinderen. Ingewikkelde testamenten en codicillen moesten de verdeling in goede banen leiden, maar konden heftige ruzies tussen de erfgenamen niet voorkomen.⁹⁷

Een jaar na Godard Adriaan van Reede van Amerongen trad Adam van Lockhorst toe tot de Utrechtse Ridderschap. Zoals eerder opgemerkt was zijn afstamming van het oude Stichtse geslacht van die naam nogal onzeker, maar zijn huwelijk in 1613 met Swana van Ledenberch, dochter van de Statensecretaris, en de aankoop van Slot Zuylen, vier jaar later, brachten hem status en connecties in het Utrechtse. De val van zijn schoonvader in 1618 was een terugslag, maar uiteindelijk kon hij toch toetreden tot de Ridderschap. Adam was erg vermogend. Hij kon Zuylen voor maar liefst 100.000 gulden kopen, omdat hij kort ervoor ruim het dubbele had geërfd van zijn vader Cornelis.⁹⁸ Adams broer, die ook Cornelis heette, erfde hetzelfde bedrag. Cornelis sr., die aan de rebellie van 1566-1567 had meegedaan en vervolgens in ballingschap was gegaan, had na terugkeer naar Amsterdam een internationale papierhandel opgezet met onder andere invoer uit Bazel. Daarnaast had hij veel

geld verdiend met het verlenen van kredieten. Hij en zijn zoons belegden het kapitaal deels in landbouwgrond, waar zij via gunstige pachtcontracten stabiele inkomsten uit betrokken.

De Utrechtse Ridderschap telde naast zeer vermogende leden ook mannen die het financieel juist heel zwaar hadden. Zo was de neef van de heer van Amerongen, Godard van Reede van Nederhorst, beladen met schulden, wat hem, zoals we gezien hebben, gevoelig maakte voor Franse steekpenningen. Hij had door mislukte zakelijke avonturen veel geld verloren, maar bleef er een luxueuze levensstijl op nahouden. Hij liet zijn kasteel vergroten tot een fors rechthoekig gebouw met zeskante torens op de vier hoeken. De oude donjon werd opgenomen in de zuidwestelijke buitenmuur. De slotgracht werd verbonden met de Vecht via een kanaal, de Reedervaart.⁹⁹ Voor de inrichting gaf Godard opdrachten aan gerenommeerde kunstenaars als Roelant Savery en Herman Saftleven. Toen hij in Munster zijn testament opmaakte, bezat hij 'sesendartich schilderijen en contereftsels'.¹⁰⁰ Hij had ook een mooie bibliotheek van 230 banden, waaronder atlanten van Mercator en Ortelius en de stedenatlas van Braun-Hogenberg.

Zijn politieke bondgenoot Pieter van Hardenbroek gaf ook opdrachten aan kunstenaars, onder meer aan de Utrechtse caravaggist Dirck van Baburen, terwijl hij zich dat nog veel minder kon permitteren. Toen hij in 1662 overleed, zat hij zwaar in de problemen. Hij was niet meer in staat kasteel Hardenbroek te onderhouden. Het werd ook niet meer bewoond, maar diende slechts om de Ridderschapszetel veilig te stellen. Aangezien Pieters kinderen al

Allegorie op het huwelijk van Godard van Reede van Nederhorst (1588-1648) en Emerentia Oem van Wijngaarden (?-1632). Olieverf op doek door Roelant Savery, 1632(?).

de meerderheid van de leden een protestantse achtergrond had, hoefde niet per se te betekenen dat men ook tot de protestantse zuil behoorde. Ook liberalen waren meestal van protestantsen huize, maar dan van een meer vrijzinnige of randkerkelijke signatuur. Een enkeling was socialist.

De bekendste linkse edelman was jhr. Marinus van der Goes van Naters, maar die behoorde niet tot de Utrechtse Ridderschap. Wittert van Hoogland werd een ‘rode baron’ genoemd omdat hij pleitte voor een regering met de SDAP, en al vóór 1917 voorstander was geweest van algemeen kiesrecht en zich als voorzitter van de Raad van Arbeid inzette voor sociale wetgeving.²⁵⁶ Hij was een weinig stabiele figuur, die met iedereen ruzie maakte, inclusief zijn jachtvriend prins Hendrik.²⁵⁷ De bijeenkomsten van de Ridderschap van Utrecht werden traditiegetrouw gehouden op de tweede zaterdag in mei in passende lokaliteiten als Hotel des Pays-Bas aan het Janskerkhof of het kantoor van de Rotterdamsche Bank. Uiteraard werd de dag afgesloten met een diner. Dat van 10 mei 1930 bestond uit elf gangen, beginnend met ‘Grape Fruit au Xérès’ en eindigend met ‘Friandises’.²⁵⁸

Menu van het diner genoten door de leden van de Ridderschap van Utrecht na de jaarvergadering in 1930.

Net als in de eerste decennia na de heropricting in 1880 was de Ridderschap van Utrecht vooral een gezelschap van in de negentiende eeuw of zelfs zeer recent geadelde families. Tabel 8.6 laat zien uit welke geslachten de tussen 1914 en 1939 toegetreden leden afkomstig waren.

Tabel 8.6

Families voorkomend in de persoonsdossiers van de Ridderschap van Utrecht, 1914-1939²⁵⁹

De Beaufort	5
Cliffor Kocq van Breugel	4
Schorer	4
Calkoen	3
Hoof	2
D'Aulnis de Bourouill	2
Bosch	1
Eekhout	1
Van Heemstra	1
Hoeufft	1
Van Holthe	1
Huydecoper	1
Martini Buys	1
Michiels van Kessenich	1
Quarles	1
De Blocq van Scheltinga	1
Steengracht van Oostcapelle	1
Taets van Amerongen	1
Van Till	1
Van Asch van Wijck	1
Barchman Wuytiers	1
De Wijkerslooth de Weerdesteijn	1

Afgezien van de in 1939 toegetreden P.H. baron Taets van Amerongen stamden geen van de nieuwe leden uit Utrechtse Ridderschapsgeslachten van vóór 1795. Mogelijk had dit nog steeds te maken met de statutaire bepaling dat ook de nazaten van degenen die verantwoordelijk waren voor de opheffing en de kasverdeling in 1880 waren uitgesloten van het lidmaatschap, tenzij het verschuldigde bedrag werd teruggestort. Deze geschiedenis was uitgegroeid tot een prestigekwestie. Of leden van oude riddermatige geslachten minder geïnteresseerd waren in het lidmaatschap is een interessante vraag die nader onderzoek zou verdienen. De Ridderschap van na 1880 lijkt, zeker tot de Tweede Wereldoorlog, vooral een instelling van de na 1814 genobilitateerde families te zijn geweest.

Van echt gescheiden werelden tussen oude adel, nieuwe adel en niet-geadeld patriciaat was overigens geen sprake.

Al in de negentiende eeuw vormden erkende geslachten, genobiliteerden en niet-geadelde patriciërs een gezamenlijke notabellenklasse. De bedreigingen voor de traditionele elite brachten de verschillende segmenten daarvan alleen maar dichter bij elkaar. Van een complete endogamie (ook wel homogamie genoemd) binnen de oude en nieuwe adel was al in de eerste helft van de negentiende eeuw geen sprake geweest en de diversiteit van het huwelijkspatroon nam in de loop van de tijd verder toe, al trouwde adel nog wel vaak met adel en kwamen de niet-adellijke huwelijkspartners meestal uit het patriciaat.²⁶⁰ Tekenend is echter dat zelfs de leden van de RDO in de jaren 1871-1940 vaker met vrouwen uit de nieuwe adel of zelfs buiten de adel gingen

trouwen, hoewel zij daarmee hun nageslacht diskwalificeerden voor het lidmaatschap.²⁶¹

In het afwijken van endogamie verschilden Nederlandse edelen van Duitse of Oostenrijkse standgenoten, die zelfs na het formeel afschaffen van de adel in die landen zeer vaak een 'ebenbürtig' huwelijk sloten. Ook daar was na 1900 sprake van afname in gelijkwaardig trouwen, maar bij de Nederlandse adel was dat sterker. Een verklaring voor de verschillen is de veel krachtiger doorwerking van het feodale verleden in de Duitstalige landen, met een zeer nadrukkelijk gevoeld onderscheid tussen rangen, van hoge *Uradel* tot zeer recent verheven lage adel.²⁶² De nobilitaties gingen daar tot 1918 op grote schaal door.

Een huwelijk binnen de oude adel^{VII}

Op 4 januari 1900 trouwde de 28-jarige Frederik Alexander Carel graaf van Lynden van Sandenburg in het Gelderse Laren met de vijf jaar jongere Gerarda Cornelia barones van Nagell van Ampsen. Alex en Nellie, zoals de echtelieden in familiekring werden genoemd, kenden elkaar uit Den Haag. Hun beider vaders zaten in de politiek. Alex' vader, Constant Theodore graaf van Lynden van Sandenburg (1826-1885), was onder meer minister en Nelliës vader, Assueer Jacob baron van Nagell van Ampsen (1853-1928) zat in de Eerste Kamer. Beiden behoorden tot geslachten die na 1814 erkenning van oude adeldom hadden gekregen en dat gold ook voor de families van de moeders: Elisabeth Charlotta barones van Boetzelaer van Dubbeldam (1837-1905) en Christina barones van Eck (1854-1932). Alex en Nellie vertrokken na de bruiloft op huwelijksreis naar Parijs. Het huwelijk bleek al snel vruchtbaar. In oktober 1900 kwam dochter Wilhelmina Elisabeth Charlotte ter wereld, anderhalf jaar later gevolgd door een zusje, Marie Jacqueline. Op 10 februari 1905 kregen de meisjes een broertje: Constant Theodore Emmo. De zo belangrijke stamhouder zag het levenslicht op kasteel Sandenburg. Het tijdstip van de geboorte geeft aan dat het leven volgens de seizoenen in onbruik begon te raken. Ook in de winter boden de ruimten op het kasteel voldoende warmte en comfort. Zomerse scènes bij Sandenburg zijn te zien op twee foto's die in 1909 of 1910 zijn gemaakt. De kinderen poseren met hun moeder en met grootmoeder Van Nagell

op het terras en in de tuin. Zij kijken allemaal serieus naar de camera. De vermoedelijke fotograaf is Franciscus Antonius Kramer (1878-1965), die zijn atelier aan de F.C. Dondersstraat in Utrecht had. De geportretteerden zijn uitgerust met klassieke attributen als een paraplu, boeketjes, een poppenwagen en een hobbelpaard. De fotograaf ving het beeld van de oude landadel aan het begin van de twintigste eeuw. Aan het leven op Sandenburg kwam een einde toen het gezin in 1915 naar Utrecht verhuisde, omdat vader na zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin de ambts-woning Paushuizen betrok. De jonge Theo vond die overgang dusdanig verdrietig dat hij, toen hij een kleine veertig jaar later zelf tot Commissaris werd benoemd, op het geliefde Sandenburg bleef wonen. Vanuit Utrecht bezocht het gezin het kasteel aan de Langbroekerwetering echter regelmatig.

Gerarda Cornelia gravin van Lynden van Sandenburg, geboren barones Van Nagell (1878-1946), met haar kinderen Wilhelmina Elisabeth Charlotte, Marie Jacqueline en Constant Theodore Emmo, op een bordes voor kasteel Sandenburg en haar moeder Maria Christina Catharina barones van Nagell - van Eck (1854-1932) met de kinderen in de tuin van het kasteel. Fotograaf waarschijnlijk F. Kramer, 1909/1910.

Het vervoer werd vereenvoudigd door de aankoop van een auto. Daardoor konden ook de grootouders op Ampsen vaker worden opgezocht. Het verblijf op Paushuizen eindigde door de benoeming van de graaf bij de Volkenbond en vervolgens tot vicevoorzitter van de Raad van State. Eind 1932 overleed hij plotseling in zijn Haagse woning. De douairière Van Lynden van Sandenburg overleefde hem nog ruim dertien jaar. Zij stierf op 22 maart 1946 in Amersfoort.

Colofon

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Dit boek kwam tot stand in samenwerking met de
Ridderschap van Utrecht. Het onderzoek werd uitgevoerd
onder auspiciën van de Universiteit Utrecht.

Tekst en beeldredactie
Dr. Renger E. de Bruin

Tekstredactie
Ingrid D. Jacobs

Register
René van Weeren

Vormgeving
Van Rosmalen & Schenk, Amsterdam

© 2023 WBOOKS Zwolle/de auteur
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag
worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op
enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking
tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een
CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright
te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8546 1
NUR 680, 693

Het boek kwam tot stand dankzij financiële
bijdragen van:

Ridderschap van Utrecht
A.H. Martens van Sevenhoven Fonds
Stichting Thurkow Fonds
Stichting M.A.O.C. Gravin van Bylandt
K.F. Hein Fonds
Stichting Utrechts Universiteitsfonds

 WBOOKS